

ПРИМУСОВЕ НАДАННЯ ГРОМАДЯНСТВА ДІТЯМ ЗА МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

FORCED GRANT OF CITIZENSHIP TO CHILDREN UNDER INTERNATIONAL LAW

Крайній І.І., аспірант кафедри міжнародного права

Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена визначенню сутності та особливостей застосування норм міжнародного права у випадках примусового надання громадянства дітям. У статті проведено аналіз міжнародно-правових документів, які передбачають правові наслідки або за примусове надання громадянства дітям. Із початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 року, державою-агресором ведеться активна політика щодо «виправдання» з позиції міжнародного права легітимності захоплення та окупації частини території України разом із її громадянами. Політика «громадянзації» та «паспортизації» російського уряду застосовується по відношенню до українських громадян, серед яких велика кількість дітей. Державою-агресором було заявлено, що діти віком до чотирнадцяти років, які проживають на тимчасово окупованих територіях повинні отримати паспорт російської федерації в обов'язковому порядку.

На основі проведеного аналізу було зроблено висновок про те, що примусове надання громадянства є грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного права. Надання громадянства російської федерації громадянам України, які проживають на тимчасово окупованих територіях є порушенням міжнародних норм щодо громадянства, оскільки держава-окупант вирішуючи питання збереження чи позбавлення громадянства іншої держави, порушує принцип добровільності та вільної згоди як основи реалізації права особи на громадянство. Діти, які є громадянами України та які були примушені набутти громадянство та отримати паспорт російської федерації залишаються громадянами України з усім обсягом прав і обов'язків передбачених чинним законодавством. Таким чином, українські діти зберігають власне громадянство, а примусове набуття громадянства російської федерації не несе за собою жодних правових наслідків із позиції втрати громадянства України.

Ключові слова: громадянство, інститут громадянства, діти, неповнолітні, міжнародне гуманітарне право, примусова натуралізація, тимчасово окуповані території, збройна агресія.

The article is devoted to determining the essence and features of the application of the norms of international law in cases of forced granting of citizenship to children. The article analyzes international legal documents that provide legal consequences for the forced granting of citizenship to children. Since the beginning of the full-scale invasion of Ukraine by Russian troops on February 24, 2022, the aggressor state has been pursuing an active policy of "justification" from the point of view of international law of the legitimacy of the capture and occupation of part of the territory of Ukraine together with its citizens. The policy of "citizenization" and "passportization" of the Russian government is applied to Ukrainian citizens, including a large number of children. The aggressor state declared that children under the age of fourteen living in the temporarily occupied territories must obtain a passport of the Russian Federation.

On the basis of the conducted analysis, it was concluded that the forced granting of citizenship is a gross violation of the norms of international humanitarian law. Granting citizenship of the Russian Federation to Ukrainian citizens residing in the temporarily occupied territories is a violation of international norms on citizenship, as the occupying state, when deciding on the retention or deprivation of citizenship of another state, violates the principle of free consent of the person as the basis for the exercise of the right to citizenship. Children who are the citizens of Ukraine and who were forced to acquire citizenship and obtain a passport of the Russian Federation remain citizens of Ukraine with all the rights and obligations provided by the current legislation. Thus, Ukrainian children retain their own citizenship, and the forced acquisition of citizenship of the Russian Federation does not entail any legal consequences from the standpoint of loss of Ukrainian citizenship.

Key words: citizenship, citizenship institute, children, minors, international humanitarian law, forced naturalization, temporarily occupied territories, armed aggression.

Постановка проблеми. Інститут громадянства є невід'ємною ознакою суверенної держави, оскільки, основним ресурсом будь-якої держави є люди, на яких держава може розраховувати як у мирний час, так і в умовах війни. З 2014 року держава-агресор російська федерація здійснює політику примусового набуття громадянства російської федерації громадянами України, які перебувають на тимчасово окупованих територіях. З початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 року, тимчасово окуповано майже 20% території нашої держави, така політика російської федерації тільки посилюється, зокрема російською окупаційною владою було заявлено, що всі особи від 14 років повинні отримати паспорт російської федерації в обов'язковому порядку. В умовах збройної агресії зазначені дії держави-агресора є порушенням міжнародного гуманітарного права та посягання на одне з основоположних прав людини – право на громадянство. Примусове повернення до свого громадянства осіб, які перебувають на тимчасово окупованих територіях є одним із засобів висування юридичних претензій на частину території України та «виправдання» її окупації. Ігнорування та не виконання норм міжнародних зобов'язань державою-агресором щодо захисту цивільного населення та забезпечення прав і свобод людини в період тимчасової окупації територій необхідно кваліфікувати як воєнний злочин.

Враховуючи зазначене, дане дослідження становить важливий науковий та практичний інтерес.

Стан опрацювання. Окремі аспекти міжнародно-правового забезпечення права на громадянство в умовах війни та випадків примусового надання громадянства за міжнародним правом становили предмет досліджень таких науковців як К. Л. Бугайчука, М. В. Грушка, В. І. Дяченка, Н. Б. Кінаш, Д. І. Кулеби, О. І. Радченка, О. М. Садовської, Д. В. Тисячного, М. В. Цюрупи, Н. В. Юськіва та інших.

Однак, у зв'язку із повномасштабним вторгненням російської федерації в Україну 24 лютого 2022 року, потребує подальшого дослідження з наступним правовим вирішенням питання притягнення держави-агресора до відповідальності за примусове надання громадянства російської федерації, особам, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, зокрема дітей, як такої, що порушує принципи та норми міжнародного гуманітарного права.

Метою статті є вивчення сутності та особливостей застосування норм міжнародного права у випадках примусового надання громадянства дітям. **Завданням** є аналіз міжнародно-правових документів, які передбачають правові наслідки за примусове надання громадянства дітям.

Виклад основного матеріалу. Невід'ємним атрибутом сучасної людини є громадянство, що визначає її правовий статус, зміст і обсяг конституційних прав і свобод, взаємні обов'язки громадянина перед державою та держави

перед громадянином. Саме завдяки наявності в особі громадянства вона наділяється максимально можливим обсягом і набором основних прав та обов'язків. Особливого значення інститут громадянства набуває в умовах війни, оскільки держава розраховує на громадян як на людський ресурс для збройних сил. Іноземці та особи без громадянства не несуть і не можуть нести обов'язок перед державою щодо її захисту [1, с. 259]. Також відповідно до Конвенції Монтевідео 1933 року наявність постійного населення є одним із критеріїв держави – суб'єкта міжнародного права [2].

Відповідно до доктрини теорії права та конституційного права, право на громадянство належать до категорії конституційних (основоположних) прав. За своєї сутності право на громадянство є правом на набуття, збереження чи відмову від громадянства та полегшений варіант його відновлення [3, с. 63].

Питання громадянства у юридичній науці переважно прийнято відносити до об'єктів національного (внутрішньо-державного) правового регулювання на конституційному та законодавчому рівнях [4, с. 203]. Як зазначає вчений О.І. Радченко аналіз змісту основних законів різних держав, у першу чергу, тих, що були прийняті після Другої світової війни вказує на нормативне закріплення інституту громадянства в тілі конституції, а не на рівні конституційних або ординарних (звичайних) законів. Вони можуть бути у формі окремих конституційних актів, що є складовою некодифікованих конституцій, окремих норм, що містять у розділах присвячених визначенню конституційного ладу, статусу людини та громадянина [1, с. 261].

Як зазначає Н. В. Юськів для інституту громадянства неповнолітніх осіб характерні такі ознаки як підстави набуття та зміни громадянства є легітимними за умови їх добровільної згоди; потреба в охороні та піклуванні зі сторони держави; застосування у державній політиці щодо громадянства принципу роз'єднання сім'ї; неповний обсяг політичних прав в сфері державної служби, виборчого права та участі в політичних партіях [4, с. 203]. Особливостями громадянства неповнолітніх, на думку вченого В. Ф. Погорілка є: документальне, індивідуальне, юридичне оформлення громадянства кожної людини; поширення на громадянина суверенної влади держави; стійкий характер відносин громадянства; двосторонній зв'язок між державою та громадянином, основою якого є визнання та повага до основних прав і свобод, гідності людини [5, с. 116].

Проте, міжнародне право також врегулює питання пов'язані з інститутом громадянства. Регулювання вказаного інституту знаходить свій прояв у таких міжнародних актів як Загальна декларація прав людини 1948 року, Конвенція про скорочення безгромадянства 1961 року, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року, Конвенція про права дитини 1989 року, Конвенція про громадянство заміжньої жінки 1957 року, Європейська конвенція про громадянство 1997 року, Конвенція про запобігання безгромадянства при правонаступництві держав 2006 року тощо.

Статтею 15 Загальної декларації прав людини 1948 року передбачена основоположна норма міжнародного права щодо права на громадянство як загального та універсального джерела міжнародних стандартів. Відповідно до вказаної норми: «Кожна людина має право на громадянство». Натомість у її другій частині наголошується на тому, що ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство» [6].

Право дитини на громадянство закріплене у пункті третьому статті 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року згідно з положеннями якого передбачено, що «Кожна дитина має право на набуття громадянства» [7].

Право дитини на набуття громадянства та захист його права передбачений статтями 7 і 8 Конвенції про права

дитини, відповідно до положень яких: «Дитина має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування. Держави-учасниці забезпечують здійснення цих прав згідно з їх національним законодавством та виконання їх зобов'язань за відповідними міжнародними документами у цій галузі, зокрема, у випадку, коли б інакше дитина не мала громадянства. Держави-учасниці зобов'язуються поважати право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, як передбачається законом, не допускаючи протизаконного втручання. Якщо дитина протизаконно позбавляється частини або всіх елементів своєї індивідуальності, Держави-учасниці забезпечують їй необхідну допомогу і захист для найшвидшого відновлення її індивідуальності» [8].

Європейська конвенція про громадянство 1997 року являє собою комплексний міжнародно-правовий документ, що врегулює права людини на громадянство. За аналогією до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, Європейською конвенцією про громадянство встановлено міжнародні регіональні стандарти права людини на громадянство, межі держави щодо врегулювання питань пов'язаних з цим правом. Відповідно до статті 3 Європейської конвенції про громадянство закріплено наступне: «Кожна держава визначає у своєму законодавстві, хто є її громадянами. Це законодавство визнається іншими державами тільки за умови його відповідності чинним міжнародним конвенціям, міжнародному звичаєвому праву та принципам права, які є загально визнаними стосовно громадянств» [9].

Міжнародним механізмом захисту прав людини виступає Європейський суд з прав людини. Європейська конвенція про громадянство використовується Європейським судом з прав людини для здійснення допоміжної юридичної кваліфікації при визначенні того, чи мало місце порушення державою своїх міжнародних зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Європейська конвенція з прав людини), коли питання, що розглядається в Європейському суді з прав людини, так чи інакше пов'язане із громадянством. У результаті чого деякі рішення Європейського суду з прав людини доповнюють міжнародно-правове регулювання питань громадянства, здійснюючи цим непрямий (опосередкований) захист права людини на громадянство, зміст якого полягає в тому, що розглядаючи питання щодо порушення державою прав і свобод людини, закріплених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини формує правові позиції, що стосуються прав людини, що не передбачені в Європейській конвенції з прав людини та Протоколах до неї, але мають тісний зв'язок із правами, свободами людини, встановленими в ній.

Правові позиції Європейського суду з прав людини, що стосуються окремих питань громадянства, висвітлені у наступних рішеннях. У справі «Рамадан проти Мальти» Європейським судом з прав людини зроблено висновок, що рішення держави про скасування набуття особою її громадянства не повинно мати негативних наслідків для правового статусу особи і не повинно бути прийнято державою свавільно [10]. При розгляді справи «Танасе і Кіртоакє проти Молдови» Європейським суд з прав людини вказав, що приймаючи рішення про анулювання (втрату) громадянства, державі необхідно враховувати можливість поновлення особою раніше втраченого ним громадянства [11].

Історія Західної Сахари демонструє труднощі, пов'язані з присвоєнням громадянства в регіонах, де сама державність є причиною десятиліть конфлікту. Слово «сахраві» в перекладі з арабської означає «люди пустелі». Воно також використовується як термін для позначення

різних груп, які живуть або походять з території Західної Сахари. Західна Сахара, що межує з Марокко, Мавританією та Алжиром, була під контролем Іспанії до 1976 року. Як Марокко, так і Мавританія претендують на територію, і обом їм протистоять Народний фронт за визволення Сегіет-ель-Хамра і Ріо-де-Оро (Фронт Полісаріо). Організація Об'єднаних Націй і до сьогодні вважає Західну Сахару окупованою територією. «Жителі Західної Сахари продовжують бути у безвихідді через невизначеність статусу їхнього громадянства ... Відповідно до закону Марокко сахраві, які проживають у районі під марокканським контролем, є марокканськими громадянами, тому мають право на отримання паспортів та інших офіційних марокканських документів. ... Інша група (невідомої кількості) західних сахраві отримала маврикійське громадянство, а решта (особливо ті, хто живе в таборах біженців та територіях під контролем [Сахарської Арабської Демократичної Республіки (САДР)], отримали документи, що посвідчують особу, від органів САДР, які дозволили їм подорожувати до кількох країн, які визнають самопроголошену республіку Сахраві (серед яких і Мавританія). Нарешті, в особливих ситуаціях алжирська влада видає короткострокові проїзні документи сахарським біженцям, яким необхідно виїхати до країн, які не визнають САДР». Міжнародне право передбачає, що Марокко не може нав'язати громадянство сахраві, оскільки його суверенітет не розповсюджується на Західну Сахару [12].

З початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 року, державою-агресором ведеться активна політика щодо «виправдання» з позиції міжнародного права легітимності захоплення та окупації частини території України разом із її громадянами, де-факто, за такими діями держави-агресора стоїть забезпечення власних геополітичних інтересів. На думку деяких дослідників розширення масштабів збройної агресії було обгрунтовано російською федерацією як конституційний обов'язок держави щодо захисту своїх громадян, які знаходяться як на її території, так і поза межами визнаних міжнародним співтовариством. Основою захоплення чужих територій покладено добровільно-примусову «громадянизацію» осіб, які проживають на тимчасово окупованих територіях. Науковці визначають поняття «громадянизація» як сукупність дій держави-агресора, що мають на меті примусову заміну (зміну) громадянства осіб, які постійно проживають на окупованих (анексованих) територіях, всупереч загальновизнаним нормам міжнародного права та внутрішньому законодавству держави, що піддалася збройній агресії, яке регламентує порядок зміни громадянства. Категорію «громадянизація» є відмінним від поняття «паспортизація», останнє означає процес документування (підтвердження, формалізації) приналежності до громадянства іншої держави. Водночас, «громадянизація» визначає конкретні юридично значимі дії держави-агресора, які впливають із наданого відповідній людині свого громадянства. До таких дій належить залучення до офіційних збройних формувань, що активно практикується урядом російської федерації на тимчасово окупованих територіях Запорізької, Донецької, Луганської та Херсонської областей [1, с. 264]. Підтвердженням цих дій є прийняття парламентом росії закону, відповідно до положень якого, громадяни України, що перебувають на окупованих територіях автоматично надається громадянство російської федерації. Крім того, урядом російської федерації було запроваджено спрощений порядок набуття громадянства для мешканців Луганської та Донецької областей [13].

У ряді випадків набуття громадянства та отримання паспорта держави-агресора є вимушеним кроком, коли мова йде про збереження здоров'я та життя членів родини або використання його для виїзду з тимчасово окупованої території через треті країни. Крім того, відмова від набуття громадянства та отримання паспорта російської федерації

громадянами України, які проживають на тимчасово окупованих територіях може призвести до ще більших обмежень та порушень прав і свобод людини, зокрема, обмежень доступу до медичних і соціальних послуг тощо [14].

Політика «громадянизації» та «паспортизації» російського уряду застосовується по відношенню й до дітей. Зокрема, державою-агресором було заявлено, що діти віком до чотирнадцяти років, які проживають на тимчасово окупованих територіях повинні отримати паспорт російської федерації в обов'язковому порядку, якщо такої вимоги не буде виконано, окупаційна влада погрожує батькам сплатою штрафу або позбавленням батьківських прав, а дітей, які не отримали паспорт російської федерації можуть не допустити до навчання в закладі освіти. Водночас, діти, народжені на тимчасово окупованих територіях після 30 вересня 2022 року набувають громадянство російської федерації «автоматично» [15]. 24 серпня 2023 року відбулося засідання Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, одним із предметів обговорення на якому була депортація та поведження з дітьми, які перебувають на тимчасово окупованих російською федерацією територіях. Зокрема, експерткою Катериною Рашевською було повідомлено, що з 18 лютого 2022 року агенти Російської Федерації вивезли з України щонайменше 19 546 дітей, з них 855 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Серед інших порушень прав дитини, їм нав'язують громадянство російської федерації, а також забороняють розмовляти та вивчати українську мову або зберігати свою українську ідентичність. Закликаючи Раду Безпеки ООН «сприяти поверненню українських дітей», підкреслила, що «залишити українських дітей у росії означає продовжувати порушувати їх права». Також генеральний директор «Save Ukraine» зазначив, що з 2014 року понад 1 мільйон українських дітей опинилися на окупованих територіях Криму та Донбасу та далі були депортовані до російської федерації [16].

Окремо гостро стоїть питання примусового надання громадянства російської федерації дітям, які перебували під піклуванням або опікою органів державної влади та дітей-сиріт. Враховуючи те, що адміністрації відповідних закладів, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях і фактично контролюються російською владою, то діти позбавлені права на відмову від нав'язування громадянства російської федерації. Діти, які перебувають на тимчасово окупованих територіях зазнають мілітаризації до військових формувань російської федерації, вони можуть бути незаконно вивезені за межі України або викрадені [17, с. 64].

Аналізуючи відповідні дії держави-агресора з позиції міжнародного права необхідно зазначити наведене вище положення Європейської конвенції про громадянство щодо визнання законодавства іншими державами тільки за умови його відповідності чинним міжнародним конвенціям, міжнародному звичаєвому праву та принципам права, які є загальновизнаними стосовно громадянства. Крім того, згідно з положеннями частини другої статті 18 вказаного документу, волевиявлення особи є необхідним при прийнятті рішення про надання чи збереження громадянства у разі державонаступництва [9]. Варто зауважити, що даний міжнародний документ не є ратифікованим росією.

Тобто однією із основних ознак права на громадянство є добровільний характер його реалізації та заборона безпідставного позбавлення громадянства. На думку, вченої Н.Б. Кінаш принципи, що закріплені у другій главі Європейської конвенції про громадянство необхідно вважати загальноєвропейськими принципами громадянства, що, у свою чергу, є міжнародними стандартами у сфері громадянства [18, с. 213].

На міжнародному рівні також обговорюють питання примусової натуралізації пов'язаною з початком збройної

агресії російської федерації проти України. Н. Джейн вказує на необхідність посилення існуючих норм міжнародного права щодо громадянства, а також до трансформації законодавства про громадянство таким чином, щоб державний розсуд було ще більше обмежено. Е. Нотт зазначає, що реакція на примусову натуралізацію інших держав повинна враховувати не лише порушення міжнародного права внаслідок окупації території росією, а й права постраждалих осіб, незалежно від того, добровільно чи недобровільно вони приймають російське громадянство [19].

Враховуючи те, що добровільність є основною ознакою реалізації права особи на громадянство, то недотримання цього принципу, зокрема, в умовах збройної агресії є порушенням норм міжнародного гуманітарного права в частині заборони застосування примусу у будь-якій формі до осіб (не комбатантів), які опинились на окупованій території. Зазначене підтверджується положеннями статті 31 Конвенції про захист цивільного населення під час війни, відповідно до якої «Жодний примус фізичного чи морального порядку не може застосовуватися до осіб, які перебувають під захистом, зокрема з метою отримання від них або від третіх осіб якихось відомостей» [20].

Отже, примусове надання громадянства російської федерації громадянам України, які проживають на тимчасово окупованих територіях є порушенням міжнародних норм щодо громадянства, оскільки держава-окупант вирішуючи питання збереження чи позбавлення громадянства іншої держави, порушує принцип добровільності та вільної згоди як основи реалізації права особи на громадянство.

М. В. Грушко вказує, що право військової окупації є комплексним інститутом міжнародного гуманітарного права [21, с. 232]. Основними джерелами права військової окупації є IV Гаазька конвенція 1907 року, IV Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року, Гаазька конвенція про захист культурних цінностей в випадку збройного конфлікту 1954 року та звичаєві норми.

Територія визнається окупованою, якщо вона фактично перебуває під владою армії супротивника (стаття 42 IV Гаазької конвенції 1907 року). Примусове надання громадянства є грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного права. Зокрема, згідно із положеннями статті 45 Положення про закони і звичаї війни на

суходолі, яке є додатком до Четвертої Гаазької конвенції від 18 жовтня 1907 року [22]. Міжнародне гуманітарне право передбачає заборону включати окуповану територію до складу держави-окупанта, з цього випливає право громадянина зберігати вірність своїй державі. Разом, із цим, держава-окупант має право стягувати податки на захопленій території, вимагати від населення підкорятися встановленим нею нормам і законам.

Невизнання Україною примусового набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованих територіях, громадянства російської Федерації, вважаючи такі дії порушенням міжнародного гуманітарного права та актом примусу по відношенню до громадян України передбачено Стратегією деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, затвердженої Указом Президента України № 117/2021 від 24 березня 2021 року [23].

Висновки. Від початку збройної агресії російської федерації проти України з 2014 року держава-агресор здійснює практику примусової натуралізації російською федерацією громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях. Таку політику держава-окупант провидить з метою обґрунтування з позиції міжнародного права легітимності захоплення та окупації частини території України разом із її громадянами.

Примусове надання громадянства дітям є грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного права, зокрема й зобов'язань російської федерації як держави-агресора насамперед відповідно до положень Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року, а саме статті 45, якою встановлена заборона примусового жителів окупованої території присягати на вірність державі-супротивнику. Мова йде як про військову присягу, так і про переведення до іншого громадянства.

Діти, які є громадянами України та які були примусові набуті громадянство та отримати паспорт російської федерації залишаються громадянами України з усім обсягом прав і обов'язків передбачених чинним законодавством. Таким чином, вони зберігають власне громадянство, а примусове набуття громадянства російської федерації не несе за собою жодних правових наслідків із позиції втрати громадянства України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Радченко О.І. Міжнародно-правовий аспект забезпечення права особи на громадянство в умовах війни та окупації територій. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4 (Ч. 3). С. 259–266.
2. Montevideo Convention on the Rights and Duties of States 26.12.1933. URL: <https://www.ilsa.org/Jessup/Jessup15/Montevideo%20Convention.pdf> (дата звернення: 03.10.2023).
3. Садовська О.М. Європейські стандарти права на громадянство. Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі. Перші юридичні читання : матеріали Всеукр. дистанційної конф., присвяч. 20-річчю створення екон.-правового ф-ту (27 квіт., 2018 р., м. Одеса) : зб. тез доп. / ОНУ ім. І.І. Мечникова, ЕПФ ; уклад.: А.В. Левенець, О.В. Нарожна ; за заг. ред.: Л.О. Корчевна, І.А. Дришлюк. Одеса : Фенікс, 2018. С. 59–64.
4. Юськів Н.В. Громадянство у системі правового статусу неповнолітніх. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2014. № 807. С. 202–206.
5. Погорілко В. Ф. Конституційне право України: підруч. В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко; за заг. ред. В. Ф. Погорілка. К.: Наук, думка; Президент, 2006. 344 с.
6. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 27.09.2023).
7. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 27.09.2023).
8. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 03.10.2023).
9. Європейська конвенція про громадянство від 06.11.1997 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004 (дата звернення: 27.09.2023).
10. Case of Ramadan v. Malta 21.06.2016. *Council of Europe*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-163820&filename=CASE%20OF%20RAMADAN%20v.%20MALTA.docx&logEvent=False> (дата звернення: 03.10.2023).
11. Case of Tanase and Chirtoaca v. Moldova 18.11.2008. *Council of Europe*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22item%22%3A%7B%22002-1009%22%7D%7D> (дата звернення: 03.10.2023).
12. Права людини в контексті нав'язування громадянства в Криму. *Open Society Justice Initiative*. 2018. URL: https://www.irf.ua/content/files/report_crimea_human_rights.pdf (дата звернення: 03.10.2023).
13. Актуальні проблеми отримання українських паспортів жителями ОРДЛО. URL: <https://civilplus.org/wp-content/uploads/2020/07/UA-passportDRA-19.06.pdf> (дата звернення: 27.09.2023).
14. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/> (дата звернення: 27.09.2023).

15. Центр національного спротиву. 2023. URL: <https://sprotyv.mod.gov.ua/rosiyany-pogrozhuuyut-pozbavlyaty-batkivskyh-prav-batkiv-pidlitkiv-yaki-ne-otrymaly-pasport-rf/> (дата звернення: 27.09.2023).
16. Deportation, Treatment of Ukraine's Children by Russian Federations Takes Centre Stage by Many Delegates at Security Council Briefing. *United Nations*. 2023. URL: <https://globalcit.eu/weaponized-citizenship-should-international-law-restrict-oppressive-nationality-attribution/7/> (дата звернення: 03.10.2023).
17. Грушко М.В. Джерела міжнародного гуманітарного права та внутрішньодержавного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 55–68.
18. Кінаш Н.Б. Реалізація загальноєвропейських принципів громадянства в Україні: конституційно-порівняльне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Нац. акад. внутр. справ. Київ. 2020. 281 с.
19. Weaponized Citizenship: Should international law restrict oppressive nationality attribution? *Robert Schuman Centre*. 2023. URL: <https://globalcit.eu/weaponized-citizenship-should-international-law-restrict-oppressive-nationality-attribution/7/> (дата звернення: 03.10.2023).
20. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 27.09.2023).
21. Грушко М.В. Окремі аспекти захисту цивільного населення в період окупації: Автономна Республіка Крим і м. Севастополь. *Право і суспільство. Міжнародне право*. 2020. № 5. С. 230–238.
22. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222 (дата звернення: 27.09.2023).
23. Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя: Указ Президента України № 117/2021 від 24.03.2021 р. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1172021-37533>